УДК 655/41(1-87)-054.72

Юрій Бондар,
доцент кафедри видавничої справи та редагування
Інституту журналістики Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
кандидат політичних наук

Книги з-за "МУРУ"

У статті розглянуто питання позацензурних видань, що з різних мотивів видавались у різні роки за межами СРСР, так званого самвидаву, їхнього впливу на характер політичних змін у радянському суспільстві.

Ключові слова: *цензура, самвидав, книговидання.*

У контексті нашого дослідження оглянемо так звану емігрантську літературу, книги, що видавались поза радянською цензурою за кордоном вигнанцями чи політичними втікачами з СРСР. Здебільшого вони були мемуарного характеру. Одними з перших політично найгучніших стали "Спогади колишнього секретаря Сталіна" Бориса Бажанова [2]. Екс-помічник радянського вождя і секретар комуністичного Політбюро видав їх у Франції, куди перебрався з Ірану через Індію після втечі з Радянського Союзу 1928 року. В мемуарах Борис Бажанов детально розповів про методи більшовицької влади, політичні інтриги Кремля, викривально схарактеризував Сталіна та його оточення. Видання принесло автору широку популярність на Заході.

Менш відомими є інші "сталінські" перебіжчики та їхні видання. Назвемо деякі з них.

1930 року на Захід утік радник радянського посольства у Стокгольмі, колишній есер Сергій Дмитрієвський. У Берліні та Стокгольмі видав три книги — "Доля Росії" (1930), "Сталін. Предтеча національної революції" (1931) [4] та "Радянські портрети", в яких сформулював ідею "націонал-більшовизму". Дехто із сучасних дослідників стверджує, що насправді Сергій Дмитрієвський був не політичним втікачем, а таємним політичним агентом.

1937 року відмовився повернутися додому вже високопоставлений співробітник закордонного відділу НКВС, керівник радянської військової розвідки у Західній Європі Вальтер Кривицький. Його перу належить низка викривальних матеріалів, спрямованих проти сталінського режиму, в тому числі книга про політичні репресії в СРСР, спроби Сталіна експортувати більшовицьку революцію "Я був агентом Сталіна" [5]. Видно, спецслужби не пробачили Кривицькому одкровень — 1941 року його знайшли вбитим в одному з готелів Вашингтону. 1938 року втечу за океан здійснив ще один розвідник — Олександр Орлов. Незадовго до смерті Сталіна він видав книжку "Таємнича історія сталінських злочинів" [7].

Не втікав, а був вигнаний з Радянського Союзу і найбільший політичний супротивник Сталіна Лев Троцький. За кордоном опозиціонер видав багато книг, серед яких мемуари "Моє життя" (1930), "Зраджена революція" (1936), незакінчене дослідження "Сталін" (1937) [10] та інші. Творчість Льва Троцького, який багато чого знав із, так би мовити, кухні більшовицького режиму, була небезпечною для Сталіна, утім, не своїми викривальними подробицями. Вона посягала на головне — на сталінське розуміння диктатури пролетаріату, державно-політичного устрою, підривала, власне, устої сталінізму. Така літературна активність, звичайно ж, не подобалася Кремлю. 1940 року в Мексиці Лев Троцький був убитий агентом НКВС.

Фото 1. Знищити Троцького закликав плакат

Фото 2. Лев Троцький після замаху

Пізніше на Захід таємними стежками перебирались й інші чиновники та розвідники-втікачі, які ставали відомими завдяки і своїм книгам. На відміну від попередників, їхня доля менш трагічна — вони або просто доживають свого віку, як колишній заступник Генерального секретаря ООН Аркадій Шевченко, який попросив політичного притулку в США 1977 року, або ж мають змогу займатися літературною діяльністю й нині, як, скажімо, екс-шпигуни Віктор Суворов чи Олег Гордієвський.

Безсумнівно, важливим, а можливо, і визначальним явищем політичного і суспільного життя СРСР став дисидентський рух кінця 50-х — середини 80-х років минулого століття. У цілому він був спрямований на демократизацію

© Бондар Ю., 2012

суспільства, боротьбу за права і свободи людини, до чого додавались і національні прагнення до державності й незалежності, вільного розвитку національних мов, культури, збереження самобутності. Однією з форм боротьби дисидентів були і книги. Найвиразніше вона була представлена у так званому самвидаві. Твори, які з ідеологічних причин не могли бути видані, поширювались у списках і рукописах.

Рух дисидентів у СРСР, зазначимо, прямо корелювався з пропагандистськими діями Заходу, що протистояв "імперії зла". Твори дисидентів оприлюднювали через "голоси", друкували у зарубіжних видавництвах. Власне й історію активності дисидентського руху в Радянському Союзі багато дослідників пропонує вести з виходу за кордоном творів Андрія Синявського і Юрія Данієля та наступного арешту і ув'язнення літераторів "за антирадянську агітацію та пропаганду" в 1965 році. Серія арештів прокотилася тоді й Україною.

Варто сказати, що український дисидентський рух теж значною мірою був "літературним". Серед найяскравіших його представників були письменники й поети Ліна Костенко, Іван Світличний, Василь Стус, Михайло Осадчий, Микола Руденко, Олесь Бердник та інші літератори. Великий резонанс і вплив (насамперед на інтелігенцію) мала праця Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація" про утиски українського в СРСР. Реакція влади була, як на неї, адекватною. Спеціально утворена комісія ЦК Компартії України визнала твір "пасквілем на радянську дійсність, національну політику КПРС, практику комуністичного будівництва в СРСР". Поширення твору було заборонене. Утім праця розходилась Україною в рукописному варіанті, а 1968 року вийшла окремим виданням на Заході. За кордоном були опубліковані також книжки "Лихо з розуму" та "Хроніка таборових буднів" В'ячеслава Чорновола, "Веселий цвинтар" Василя Стуса, "Гратовані сонети" Івана Світличного, "Берег чекань" Василя Симоненка та інші твори дисидентів. З 1970 року почав виходити і нелегальний літературно-громадський часопис "Український вісник", матеріали якого також друкувались згодом на Заході.

Рукописи книг передавали за кордон різними шляхами. Один з таких каналів вів до Чехословаччини, де розпочались процеси демократизації, відоміші як "Празька весна". Багато спроб вивезення матеріалів переривались органами КДБ. Однак були і результативні. Як свідчить дослідник Володимир Дмитрук, успішною виявилася місія студентки Київського університету імені Тараса Шевченка, громадянки Чехословаччини Ганни Коцурової, яка з допомогою українських дисидентів вивезла за кордон фотоплівки з творами Євгена Сверстюка "Собор у риштуванні", Михайла Осадчого "Більмо", поетичні збірки Ігоря Калинця та Василя Стуса, окремі числа "Українського вісника" тощо. Вивезені нелегально фотоплівки через викладача Пряшівського університету Павла Мурашка переправляли в інші європейські країни, де їх надавали у розпорядження видавництв, редакцій газет і журналів, радіо та телебачення. Активність Ганни Коцурової не залишилась поза увагою радянських та чехословацьких спецслужб. Уже пізніше, 1972 року, її заарештували у Чехословаччині, і лише вагітність, як стверджує Володимир Дмитрук, врятувала правозахисницю від тривалого терміну ув'язнення.

Відзначимо, що події та ідеї "Празької весни" активізували опозиційний антикомуністичний рух в Україні. Інтелектуальним "клубом", де обговорювали та аналізували події 1968 року, стала Спілка письменників України. Влада, стурбована настроями українських літераторів, їхньою підтримкою чехословацьких демократів, вдалась до, сказали б нині, креативного кроку. Для налагодження діалогу з письменниками перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест запросив майже 40 літераторів на теплохідну прогулянку по Дніпру, де в майже "домашньому" оточенні обговорювали і події в Чехословаччині. Петро Шелест залишився задоволений розмовою, про що написав згодом і у своїх мемуарах. Однак ідеологічна обробка, видно, все ж не досягла мети. Про це свідчить і доповідна записка до ЦК Компартії України за № 987/16 від 4 березня 1969 року голови КДБ при Раді Міністрів України В. Нікітенка, яку наводить у статті "Празька весна" і Україна" Володимир Дмитрук. Доповідаючи про "серйозні ідеологічні збочення" у літературному середовищі, кадебіст наголошує на "тенденційному ставленні ряду членів СПУ до подій у Чехословаччині". Для прикладу В. Нікітенко наводить незважену позицію письменників Л. Новиченка та О. Гончара (на той час, до слова, голову правління СПУ і секретаря Спілки письменників СРСР). Уникаючи репресій, Олесь Гончар разом з іншими літераторами вимушений був підписати відкритого листа до чехословацьких письменників з осудом подій у Чехословаччині. Правда, це не врятувало його від подальших цькувань і переслідувань. Обструкції піддали роман Олеся Гончара "Собор", де йшлося про нищення духовних святинь в Україні. Червонозоряний похід проти письменника почав перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ Олексій Ватченко, який в образі негативного персонажу твору Володьки Лободи вбачив натяк на себе. Роман Олеся Гончара, який уперше вийшов у журналі "Вітчизна", а потім окремо у січневому випуску популярної серії "Романи і повісті" видавництва "Дніпро" 1968 року, нищівно осудили — твір на десятиліття був вилучений з літературного процесу. Однак не з суспільно-політичного: "Собор", як й інші заборонені комуністичною владою книги, продовжував працювати вже проти влади.

Фото 3. Фото із слідчої справи Івана Дзюби 1972 року

Фото 4. Книги та рукописи, вилучені КДБ у В'ячеслава Чорновола 1972 року

Нового імпульсу дисидентський рух набув у середині 70-х років, коли СРСР підписав так звану Гельсинську угоду, взявши на себе зобов'язання гарантувати основні громадянські права і свободи. В Україні у цей час виникла Українська Гельсинська група, яку очолив письменник Микола Руденко. Проте легально група проіснувала недовго, її члени були репресовані, а з бібліотек вилучили усі твори літе-

раторів — членів організації, які й становили її осердя. Із середовища дисидентів вийшло багато політичних діячів, які стали ключовими постатями у суспільно-політичних змінах кінця 80-х років, а потім і в демонтажі СРСР.

Книги були об'єктом найпильнішої уваги спецслужб держав, що протистояли одна одній. За підрахунками російського дослідника Сергія Кара-Мурзи, ЦРУ, скажімо, до 1975 року в той чи інший спосіб брало участь у виданні російською понад 1500 книг російських та радянських авторів.

Радянська влада протистояла інакодумству ув'язненнями, засланнями, "психушками", убивствами. Інколи діяли й вишуканіше. Про те, як протидіяли небажаним публікаціям, за, як би сказали нині, хеп-технологіями [3, 36—37], свідчить й історія оприлюднення спогадів доньки Сталіна Світлани Аллілуєвої "Двадцять листів другу" [1].

Фото 5. Обкладинка книжки Світлани Аллілуєвої

7 травня 1967 року Світлана Аллілуєва несподівано зникла з готелю радянського посольства в Делі й опинилась під опікою американців. Її переправили до Європи, а потім і до США. Підготовлена втеча Аллілуєвої стала сенсацією, західна преса висвітлювала її як політичну подію № 1. З'ясувалось, що іще раніше на Заході опинився рукопис книги спогадів Світлани. Над його перекладом працювали в одному з найбільших американських видавництв "Харпер енд Роу", право на опублікування твору купили інші видавництва та періодичні видання. Планувалось, що вихід книги буде здійснено одночасно кількома мовами напередодні 50-річчя Жовтневої революції.

КДБ зумів роздобути примірник рукопису, що готували до друку. У ньому, з'ясувалось, не було особливих викриттів чи компромату. Однак радянські спецслужби вирішили все ж запобігти негативному ефекту від виходу книги. Як пише дослідник історії Рой Медведєв, рішення Юрія Андропова, який контролював справу, було не позбавлене оригінальності. Оскільки вихід спогадів був неминучим, він вирішив завдати упереджувального удару [6]. Близький до КДБ журналіст Віктор Луї запропонував рукопис і оригінальні, підібрані у московських спецархівах, сімейні знімки Йосипа Сталіна за досить невеликі гроші англійському видавництву "Флегон прес" і німецькому журналу "Штерн". Російськомовне видання "Двадцяти листів другу" з'явилось оперативно. Світлана Аллілуєва зуміла призупинити "незаконне" поширення своїх спогадів, але ситуація вже змінилась. Обговорення книги (завдяки зусиллям того самого КДБ) розпочалось задовго до раніше запланованої публікації, що знизило інтерес до неї. Видавництва ж, задіяні в операції, зазнали збитків. Величезні тиражі так і не вдалося реалізувати. Англійськомовний варіант, скажімо, продавали спочатку по десять доларів за примірник, потім за долар, а зрештою — по п'ятдесят центів.

Фото 6. Світлана Аллілуєва дає інтерв'ю зарубіжному журналісту. 1968 р.

Показовою у цьому сенсі є й історія згаданих письменників Андрія Синявського та Юрія Данієля. Річ у тім, що свої твори письменники друкували за кордоном під псевдонімами Абрам Терц та Микола Аржак. Дізнатися справжні імена авторів КДБ зуміло з допомогою ЦРУ. Як твердить поет Євген Євтушенко, з посиланням, у свою чергу, на розповідь Роберта Кеннеді, ЦРУ таким чином намагалось "відволікти увагу від політики США у В'єтнамі і переключити її на переслідування дисидентів у Радянському Союзі". Це американцям вдалося. Пізніше з'явилися й інші підтвердження того, що ЦРУ "продало" Москві літераторів.

Варто звернути увагу і на те, що влада зі своїх політичних міркувань теж не проти була використати дисидентську та близьку до неї літературу. Показовими у цьому сенсі є творчість і доля відомого письменника Олександра Солженіцина, який зазнав сталінських репресій, був ув'язнений у таборах, перебував у засланні. Кандидатура літератора, сина російського селянина та українки з Кубані, оптимально відповідала образу жертви сталінського режиму. Мало хто знає, але саме Микита Хрущов — головний поборник сталінізму — наполіг на опублікуванні згодом культового солженіцинського "Одного дня Івана Денисовича". Перший літературний твір про сталінські табори з'явився в листопадовому числі "Нового мира" за 1962 рік і майже одразу був перекладений іншими мовами. Того самого 1962 року в грудні Олександра Солженіцина прийняли до Спілки письменників СРСР, а наступного "Один день…" висунули на здобуття Ленінської премії.

Фото 7. Олександр Солженіцин у сталінських таборах

Обласканий владою, Солженіцин розпочав працю над головним своїм твором — "Архіпелагом ГУЛАГом" [8]. Очевидно, саме зацікавленість влади у викривальному творі відкрила письменнику доступ до спецархівів і таємниць сталінського режиму, які лягли в основу майбутнього видання. Однак політична погода змінилася. Хрущова усунули від влади, до керма управління державою прийшли фактично послідовники сталінських традицій і моралі. Звісно, но-

вим очільникам, які поступово стали обілювати сталінізм і відроджувати культ особи, твори Олександра Солженіцина, як і сам автор, були не потрібні. Втративши підтримку і, як наслідок, можливість друкуватись, письменник пішов у самвидав, його твори почали з'являтися на Заході. Там, звичайно ж, не могли не використати літератора в ідеологічному протистоянні з СРСР. 1970 року Солженіцину присудили Нобелівську премію в галузі літератури. Від публікації першого твору письменника до його вшанування минуло лише вісім років — такого в історії Нобелівської премії досі не було!

У СРСР проти Олександра Солженіцина розгорнули кампанію шельмування і переслідувань. У відповідь на це письменник дав згоду на вихід "Архіпелагу ГУЛАГу" в одному з емігрантських видавництв. Дізнавшись про це, КДБ запропонував письменнику відмовитися від публікації, пообіцявши сприяти виходу інших творів літератора в СРСР. Однак Солженіцин тепер відмовився від співпраці з владою. Вихід "Архіпелагу ГУЛАГу" і потужна пропагандистська кампанія довкола нього на Заході стали темою засідання Політбюро ЦК КПРС. Найвище політичне керівництво СРСР постановило позбавити письменника радянського громадянства і вислати його з країни.

В еміграції Олександр Солженіцин не полишав критики радянського режиму та його політики, багато подорожував, виступав з лекціями. Видавав і книги. Зокрема, побачили світ його мемуари "Буцалося теля з дубом". Все це, безумовно, було використано для боротьби з Радянським Союзом, а зрештою, і для його демонтажу. Поступово сформулювалась і, певно, власна політична концепція письменника. Суть її полягала у необхідності творення нової держави на православно-патріотичних засадах. Ядро такої держави мав би скласти, на переконання письменника, "союз чотирьох" — Росії, України, Білорусі та Казахстану. Така ідеологія на диво збіглася з баченням державного устрою вже нового "постперебудовного" керівництва Росії. У вересні 1990 року одночасно в двох центральних виданнях — "Литературной газете" і "Комсомольской правде" — з'явилась програмна стаття Солженіцина "Як нам облаштувати Росію" про його бачення шляхів відродження і розвитку країни. Майже одразу вийшло і книжкове видання твору [9]. Олександру Солженіцину повернули радянське громадянство, присудили і Державну премію РРФСР. 1994 року письменник повернувся в Росію, де останні роки провів на державній дачі під Москвою, ставши іконою керманичів ідеології вже нового "русского мира".

Фото 8. Володимир Путін: "Росія вдячна Вам, Олександре Ісайовичу!"

Приклад Солженіцина далеко не поодинокий в історії технологій політичної боротьби для досягнення політичної трансформації суспільства чи локальніших політичних цілей. У такій низці творчість Іллі Еренбурга, Анатолія Шатрова, Анатолія Рибакова, Володимира Войновича, Льва Разгона, діяльність журналів "Новый мир" Олександра Твардовського, "Юность" Валентина Катаєва, "Огонек" Віталія Коротича, інших літераторів та видань, їхнє значення, роль і місце у змінах у колишньому СРСР потребують, безумовно, окремого дослідження. Підкреслимо і те, що питання так званої гласності, яка стала рушієм краху комуністичного режиму в СРСР, а потім і самого Радянського Союзу, теж було питанням, поза сумнівом, політичним.

Варто зауважити, що емігрантська література, як фактор політичного протиборства, політичної дії, явище не лише радянського, так би мовити, штибу. Будь-який тоталітарний режим, що переслідує інакодумство, впроваджує ідеологічну цензуру, провокує і приречений на такі твори. Прикладів тут достатньо. Один з них — спогади корейського перебіжчика Кім Чон Рюля "На службі в диктатора. Життя і втеча північнокорейського агента", записані австрійськими журналістами Інгрід Штайнер-Гаші та Дарданом Гаші й видані 2010 року у Відні. У книзі втікач з комуністичної Кореї розповідає про роки вірної служби Кім Ір Сену, а згодом Кім Чен Іру і те, в якій розкоші жили лідери КНДР, закликаючи корейський народ до стриманості в потребах та аскетизму.

Історію Світлани Аллілуєвої фактично повторила і позашлюбна донька іншого комуністичного вождя Фіделя Кастро Аліна Фернандес. 1993 року, скориставшись підробленим паспортом, вона втекла з Острова свободи до Іспанії, де підготувала спогади "Донька Кастро. Спогади вигнанниці про Кубу". Видання книги, як розповіла пізніше Аліна Фернандес в інтерв'ю російському тижневику "АиФ", було не простим. У одного з видавців згорів будинок, інший — зник. Двоє ж видавництв, що суперничали за право опублікування спогадів у США, раптово відмовилися. В Іспанії книгу спочатку взагалі заборонили видавати — цього ніби домігся друг Фіделя Кастро, відомий письменник Габріель Ґарсія Маркес. Мемуари вийшли друком 1998 року в США. За книгою буде знято і фільм про приватне життя лідера кубинської революції. Його прем'єра запланована на 2012 рік.

Список використаної літератури

1. *Аллилуева С.* Двадцать писем к другу / Светлана Аллилуева. — М. : Известия, 1990. — 176 с.
2. *Бажанов Б.* Воспоминания бывшего секретаря Сталина / Борис Бажанов. — М. : Всемир. слово, 2002. — 304 с.
3. *Бондар Ю. В.* Поле битви — інформаційний простір / Ю. В. Бондар. — К. : МАУП, 2006. — 148 с.
4. *Дмитриевский С.* Сталин: предтеча национальной революции / Сергей Дмитриевский. — М. : Эксмо, 2003. — 384 с.
5. *Кривицкий В.* Я был агентом Сталина / Вальтер Кривицкий. — М. : Современник, 1996. — 146 с.
6. *Медведев Р.* Юрий Андропов: неизвестное об известном / Рой Медведев. — М. : Время, 2004. — 488 с.
7. *Орлов А.* Тайная история сталинских преступлений / Александр Орлов. — М. : Всемир. слово, 1991. — 352 с.
8. *Солженицын А. И.* Архипелаг ГУЛАГ / А. И. Солженицын. — М. : Просвещение, 2000. — 512 с.
9. *Солженицын А. И.* Как нам обустроить Россию. Посильные соображения / А. И. Солженицын. — Л. : Совет. писатель, 1990. — 64 с.
10. *Троцкий Л.* Сталин / Лев Троцкий. — М. : Эксмо, 2011. — 720 с.

В статье рассмотрен вопрос внецензурных изданий, которые по разным причинам издавались за пределами СССР, так называемого самиздата, их влияния на характер политических изменений в советском обществе.

The paper dealt with the issue concerning obscene editions published outside the USSR and their influence on political changes in the soviet society

Надійшла в редакцію 22 вересня 2011 року